

na (home dolç o enamoradís etc.), i no d'un derivat de *tòrcer* (TORTOREM), pròpiament el qui estreny per torsió la pasta (de most, sucre etc.).

Tortosa (-ora, DAG.), grafia errònia per *torturà(r)* (TURO) *Toriós*, V. *tòrcer* *Tortra*, V. *tórtora* *Tortrada*, *tortrera*, V. *tórtia*

TORTUGA, abans, i encara dialectalment, *tartuga*, i, en italià, *tartaruga*, sens dubte de *tartruga, resultat (ajudat per la influència de *tort*) de l'evolució fonètica del femení del ll. tardà TARTARŪCHUS 'dimoni', grec τάρταροῦχος 'habitant del Tàrtar o infern'; aplicat a aquesta bèstia perquè els orientals i els cristians antics, prenién la tortuga, que viu en un fanguer, com a personificació del mal i de l'heretgia. □ 1.ª doc.: tant *tartuga* com *tortuga*, S. xiv.

És *tartuga* la forma usada en el *Somni* de Bernat Metge i en el dicc. de rims de Jacme Marc; així mateix: «Com papagay, / de lengua juga; / diu-se *tartuga*: / jamay ofèn; res no despèn, / ni beu, ni tasta / ---», JRoig (*Spill*, 7740); «les tues lletres són vençudes molt tardes, o a pas de *tartuga*», JnEsteve (*Li. Eleg.* k-5-1); i *AlcM* adueix la mateixa forma, de dos textos medicals del S. xiv: la farmacologia de Klagenfurt, i les *Medicines Particulars* d'Ibn Wáfíd.

Tartuga resta prou viva vulgarment quasi pertot: sentida bastant pel Princ., a Mall., anotada a Fraga i a Mequinensa, on se'n crien, silvestres, vora l'Ebre, sota les pedres, i cat. occid. (Gandesa, *Tort.*, *AlcM*); a alguns, a la ciutat de Val. (J. G. M., 1955; Escrig). *Tortuga*, assimilat, també es troba ja des d'antic: val. 1324; mall. 1387: «una quarterola de figas e --- sexa que comprà a ops de las ditas *tortugas*» (BSAL II, 106); i S. xvi (DAG.); i aviat incorporat en la tradició lexicogràfica: «*turtuga*: testudo; la cuberta de la *turtuga*: chelonium», OPou (*TbPu.*, 90). D'altra banda, com que també s'usava per anomenar, a part de l'animal, la seva closca, s'explica que s'apliqués a les conques de teules (més curtes que les ordinàries, i més fondes) que serveixen per recollir l'aigua de la pluja: «les *turtugues* que prenen aygua de la teulada: canalicula, navicella», OPou (*TbPu.*, 16).

Amb algunes variants, i amb discrepàncies dialectals, el mot és comú a quasi totes les llengües romàniques. En italià domina la forma *tartaruga*, freqüent des del S. xvii, *tartaruca* en Ramusio, princ. S. xvi, *tarterucca* o *tartucca* 1570, *tartuca* sic. c. 1500; i, modernament, en diversos dialectes, i en algun autor; però predomina *tartaruga* també dialectal; si bé hi ha *tartaruca* a Calàbria i a Roma. En llengua d'oc ja apareix *tartuga* des de mj. S. xii, en Marcabré, si bé també *tortuga* des del xiv.

El fr. *tortue* ja en el segle XIII (Brunetto Latini, i en dos britànics que devien llatinitzar el mot francès). En castellà, predominà *tortuga* des de fi S. xv, en Nebr., però apareix *tartuga* el 1490, el 1566 i en parlars judeoespanyols; altrament en aquesta llengua ha preponderat sempre el concurrent *galápago*. També en portuguès s'ha dit quasi sempre *cágado*, si bé hi ha

un cas de *tartoruga* el 1715, i *tartarugo* com a epítet del dimoni en Gil Vicente (c. 1515).

L'etimologia partint de *tort*, ll. TORTUS, en què s'ha via cregut primer (Díez etc.), té mal fonament semàntic, car la closca de la tortuga no es pot dir que sigui torta, sinó abombada; i ni això ni la idea de 'circular' (que només vagament es pot dir que ho sigui) no és cosa torta o torçada; d'altra banda el pas de *tortuga* a *tartaruga* no es justificaria fonèticament, mentre que és ben fàcil de comprendre l'evolució en direcció oposada. D'ací que des de la nova edició del REW, del Bloch-Wartburg i del DCEC (veg. allí, TORTUGA, més detalls) s'accepti generalment l'etimologia TARTARŪCHUS, -ŪCHA. En escultures de l'antiga Grècia certes deesses figuren repetidament trepitjant una tortuga.¹

Per al·lusions de textos egipcis, i iranís, es pot deure que es tractava d'un mite oriental que feia a la tortuga encarnació dels mals esperits; mite que els grecs mateixos no acabaven d'explicar-se, però seguí en llur tradició gràfico-simbòlica. Més tard, en diversos mosaics de la basílica d'Aquileia (S. iv), i en d'altres representacions del baix Imperi, veiem una tortuga atacada i vençuda per un gall; el qual, en el simbolisme de sempre i en la ideologia dels poetes llatino-cristians, es va prendre com el representant i paladí de la lluita contra la tenebra.

En fi, tenim les frases de Sant Jeroni, que justament visqué a Aquileia poc després de construir-s'hi la basílica, el qual en declara en una de les seves obres que la tortuga, amb la seva marxa feixuga, «haereticorum gravissima peccata significat, qui suis in coeno et volutabris luti orroribus immolant». Es veu que les tortugues, «in coeno et paludibus viventes», com deia Plini, es prengueren, tal com les granotes, per habitants de l'infern subterrani dels antics, i del pantà d'Aqueront.

El fet és que uns quants textos grecs de la baixa època anomenen τάρταροῦχος o 'habitant del Tàrtar', tot esperit infernal, i en una taula de maledicció romana s'ahudeix al diable qualificant-lo de «spiritus immundissimus tartarucus»; també li apliquen el vocatiu «immondissime spirite tartaruce» en un plom de Dalmàcia del S. vi; i ja hem vist en Gil Vicente que un pastor increpa al Diable amb els mots «Senhor *tartarugo*, digo, / que mentís como bestigo».

La reducció fonètica de TARTARŪCHA a *tartruga i *tartuga* és tan natural com la de BARBARUS a *bravo/bräu* —així com així l'existència d'una variant vulgar *TARTERŪCA fóra ben natural—, i el canvi de *tartuga* en *tortuga* s'explica fàcilment per l'etimologia popular.

DERIV.: *Tortuc.* *Tortugada* 'el conjunt de les tortugues d'una teulada' («ja se'n està ensorrant la *turtugada*, i l'amo no ens vol ajudar a refer-la» es planyien parlant del cim de la teulada els ermitans de St. Julià del Mont, prop de Santa Pau, 1934) «Oques --- pollets --- i coloms de tots colors, que s'aixecaven ---fins a la *tortugada* del teulat, fent-nos llampegar a la vista --- el sol», NOLLER (O. C. VIII, 133.4f.). *Tortugaire.* *Tortugueta.* *Atortugat.* *Destortugar.*